

LIBERALISMUL CA GÂNDIRE LIBERĂ *

John SKORUPSKI

In order to justify the idea of *free thought* as a core principle of liberalism one must consider both the epistemology and the political philosophy of John Stuart Mill. He refers to *free thought* as thought ruled by its own principles and by nothing else and the condition of the rationale assurance that it can give to the individual is that of the completely free dialogue. The liberty of discussion is the principle that justifies the legitimacy of individuality but the objectivity of free thought is still an issue to be addressed.

Keywords: liberalism, free thought, John Stuart Mill

John Stuart Mill este *filosoful* liberalismului. Sau cel puțin așa îl consideră unii. Alții îi dezaprobă; i-ar acorda mai degrabă acest statut lui Locke, sau (poate) lui Kant. Sau ar putea găsi frivolă întrebarea și ar insista -în mod plictisitor, dar fără îndoială de bun simț – că nu există *un singur* gânditor care să fie filosoful liberalismului.

Cu siguranță, a întreba cine este filosoful liberalismului este, într-o oarecare măsură, un joc “de salon”. Dacă ne amuză câtuși de puțin, atunci ne oferă ceea ce un joc ar trebui să ne ofere. Totuși, în spatele jocului stau întrebări care nu sunt frivole. Pe de o parte există întrebarea: *Cine ar putea să stea drept talisman sau exponent al liberalismului* la modul individual, concret și personal? Nu este deloc o întrebare naivă, dacă avem în vedere dificultatea definirii liberalismului în termeni teoretici. În această privință, Mill are o puternică îndreptățire. Dacă m-aș întreba care *ar trebui să fie* adevărata atitudine liberală într-o chestiune etică sau politică de substanță, aș realiza că

*Acest text a fost prezentat în cadrul Conferinței Internaționale “John Stuart Mill. 1806-2006”, organizată la Universitatea din București, Facultatea de Filosofie, în perioada 3-4 noiembrie 2006. Pentru versiunea originală, vezi volumul *Proceedings of the International Conference “John Stuart Mill. 1806-2006”, University of Bucharest, November 3-4, 2006*; Ed. Valentin Mureșan & Cristian Ducu, Edit. Universității din București, București, 2007, pp. 55-76.

m-ar interesa care *ar fi* concepția milliană cu privire la acea chestiune. Ceea ce nu este exact același lucru cu a întreba ce ar fi spus Mill în circumstanțele sale specifice, având formația psihică specifică; căci orice ființă umană este înclinată să înșele încrederea excesivă pe care ceilalți i-ar acorda-o, oferind un răspuns provenit din fie din umilință, din prejudecată sau pură aberație, iar Mill nu constituie o excepție. În orice caz, ceea ce Mill a spus (sau ar fi spus), ține cel mai adesea de nucleul sensibilității liberale, iar în acest fel el oferă, pe lângă standarde teoretice, și substanță umană răspunsului la întrebarea ce înseamnă să simți și să gândești liberal.

Pe de altă parte, și mai important pentru această prelegere, avem întrebarea: *Cine prezintă în modul cel mai convingător condițiile filosofice care delimitează gândirea liberală, sau orizonturile ei intrinseci și adecvate?*. Încerc să formulez problema astfel încât să rămân neutru în privința unui fundaționism etic în filosofia politică. Chiar dacă unii nu sunt de acord că relația dintre etică și politică este aceea dintre bază și suprastructură, ar trebui totuși să admită măcar că problemele de epistemologie și etică reprezintă influențe filosofice importante asupra teoriei liberale.

Așadar, această întrebare se referă la *filosofia* liberalismului. Chiar dacă Mill ar putea fi considerat ca reprezentând cea mai focalizată și cea mai generoasă simțire liberală; de aici nu decurge că este un mare filosof al liberalismului. Filosofia înseamnă mult mai mult decât simțirea. Dacă, spre exemplu, cineva îl preferă pe Locke lui Mill în această privință, îl preferă pentru că acel cineva consideră că drepturile naturale ale persoanei și proprietății oferă un cadru filosofic mai bun pentru gândirea liberală decât utilitatea gândită în sensul cel mai larg și "bazată pe interesele permanente al omului ca ființă dornică de progres". Dacă cineva îl preferă pe Kant, va fi pentru că acel cineva consideră că autonomia voinței, în sensul lui Kant, oferă cadrul sau întemeierea filosofică cea mai potrivită pentru liberalism. Unii consideră că liberalismul se referă doar la respingerea tiraniei, de orice natură sau origine. Dar, dacă intrăm în domeniul filosofiei vom fi rapid absorbiți în chestiuni filosofice ulterioare. Poate supraviețui o doctrină a drepturilor naturale într-un cadru naturalist și empirist? Putem avea ceva de genul doctrinei kantiene a autonomiei fără idealismul transcendențial al acestuia? Avea dreptate Mill să considere că rațiunea de bază a instituțiilor politice liberale, și, în contextul unei epistemologii empiriste, singura posibilă, este aceea că acele instituții sunt singurele sub care oamenii au cele mai multe șanse să-și găsească adevărata fericire?

Se poate spune că filosofia generală al lui Mill este încă insuficient înțeleasă și apreciată, chiar dacă poziția sa generală ca gânditor este notorie. Această stare de lucruri însă se schimbă, și va continua să se schimbe, în

parte din cauza modificărilor din interiorul filosofiei înseși, și chiar mai mult din cauză că istoria filosofiei recuperează tot mai mult secolul al XIX -lea și începe să scoată în relief contraste și afinități izbitoare între ceea ce se credea atunci și ceea ce se crede acum. Acest lucru este valoros pentru filosofie în general, dar în particular este un pas necesar pentru a obține o înțelegere filosofică tridimensională a eticii și politicii lui Mill- la fel cum reevaluarea idealismului absolut al lui Hegel este un pas necesar pentru a obține o înțelegere a acestuia. Procesul trebuie să mai continue destul, înainte de a-l putea proclama cu adevărat pe Mill ca *filosoful* liberalismului, și nu doar ca un mare liberal. Trebuie să luăm în calcul, spre exemplu, rolul lui Mill în discuțiile sfârșitului de secol XIX cu privire la realitate, conștiință și sine. Trebuie să înțelegem forța empirismului său radical. Trebuie să ne dăm seama de locul lui în istoria epistemologiei naturaliste, și apoi să gândim critic cu privire la această atitudine naturalistă.

Epistemologia lui Mill este cea pe care vreau s-o tratez în această prelegere. Vreau să pun în discuție în ce fel și de ce Mill a insistat că epistemologia era importantă pentru etica și politica sa. Linia de abordare pe care o voi urma pleacă de la ideea simplă cum că în centru liberalismului stă devotamentul pentru gândirea liberă.

Desigur, nu există un singur lucru la care să refere cuvântul "liberal". Liberalismul este, printre altele, preferința generală de principiu pentru libera concurență și egalitatea de șanse. Este în același timp – și mai degrabă separat, o doctrină morală care limitează autoritatea statului și a societății asupra indivizilor. Mai larg, liberalismul poate fi privit ca o viziune asupra unui mod de viață, asupra felului în care înțeleg oamenii binele, și asupra modului în care ar trebui reglate relațiile de reciprocitate - ceea ce Rawls a numit *liberalismul cuprinzător*. În toate aceste aspecte Mill se dovedește o prezență liberală definitorie, deși adesea controversată.

Dar cea mai adâncă sursă a liberalismului în cultura europeană, pornind cel puțin de la începuturile perioadei moderne, este ideea pur filosofică a gândirii libere – *libre pensee*. Liberalismul este gândire liberă, iar Kant și Mill – cele două exemple ale liberalismului cuprinzător date lui Rawls - sunt amândoi liberali în acest cel mai adânc sens. Pentru fiecare dintre ei, cred, idealul gândirii libere este idealul liberal fundamental. Haideți să-l analizăm un pic mai detaliat.

Gândirea liberă

Gândirea liberă este gândirea condusă de propriile principii și de nimic altceva; cu alte cuvinte, de principii descoperite de ea însăși sau pe care ea însăși le face explicite reflectând asupra propriei activități. Nu recunoaște

constrângeri externe exercitate de doctrine ale credinței, revelației sau de autorități acceptate: scrutează aceste învățături în lumina propriilor principii. S-ar putea spune și că este gândire condusă doar de rațiunea naturală, unde “rațiunea naturală” este doar un nume pentru toate acele principii care sunt interne gândirii și recunoscute reflectiv ca fiind ale ei proprii. Este aceea care se opune gândirii *apologetice* în sensul tradițional și respectabil al cuvântului – gândire care caută să facă inteligibile pentru om, atâta cât este posibil, căile Domnului, fără a pretinde că le cunoaște doar din propriile principii. Tradiția apologetică este fideistă. Susține că gândirea liberă nu ne poate spune singură ce să credem: rațiunea naturală trebuie să fie un servitor al credinței, sau cel mult să guverneze împreună cu aceasta.

Prin contrast, gândirea liberă, este doctrina a ceea ce Jonathan Israel a numit “iluminarea radicală”. Dintr-o perspectivă fideistă, nu poate să apară decât ca bazându-se pe un *hybris* filosofic. Un contemporan al lui Mill, cardinalul Newman, exprimă foarte clar această poziție:

“Libertatea gândirii este, în sine, ceva bun; dar deschide în același timp calea unei false libertăți. Prin Liberalism, înțeleg o falsă liberare a gândirii, sau exercițiul gândirii asupra chestiunilor cu privire la care, datorită constituției minții umane, gândirea nu poate ajunge la nici un rezultat și prin urmare este neputincioasă. Printre aceste chestiuni sunt principiile prime de orice fel; iar între acestea cele mai sacre și mai importante trebuie recunoscute a fi *adevărurile revelate*. Liberalismul, prin urmare, este eroarea de a supune judecății umane acele doctrine ale revelației care sunt, prin natura lor, independente de aceasta și dincolo de ea, precum și de a pretinde să determine pe baze intrinseci adevărul și valoarea unor propoziții care își datorează receptarea doar autorității externe a Cuvântului lui Dumnezeu.”

Printre doctrinele liberalismului pe care el le enumără și le condamnă este și următoarea (nr. 9):

“Există un drept al Judecății Private, și anume: nu există pe Pământ o autoritate competentă să interfereze cu libertatea indivizilor de a raționa și judeca pentru ei înșiși cu privire la Biblie și la conținuturile ei, așa cum doresc.” (*Apologia pro vita sua*)

Newman vorbește despre liberalism în teologie. În orice caz, perspectiva din care condamnă liberalismul este mai largă. Se ramifică în politică, după cum reiese din celelalte doctrine pe care le condamnă, și se bazează pe o teză

generală de natură epistemologică. Principiile prime de orice fel, spune Newman, nu pot fi cunoscute numai prin libera exercitare a gândirii umane: judecata umană nu poate stabili "pe baze intrinseci" adevărul sau valoarea acestora.

Această teză atinge centrul discuției cu privire la libertate și autoritate în chestiuni de credință. În același timp, ne și ajută să diferențiem două întrebări diferite. Prima dintre ele este dacă gândirea liberă poate oferi cunoaștere sau cel puțin, cum ar spune unii, *o asigurare rațională*, cu privire la principiile prime. Aceasta este faimoasa interogație sceptică, cea care a persistat în filosofia occidentală modernă din momentul în care a apărut un nou tip de încredere în rațiunea umană în secolele 16, 17. Începând de atunci, au existat numeroase încercări de a răspunde scepticismului în numele gândirii libere și dezvoltări ale scepticismului cu privire la gândirea liberă în numele apologeților și a dogmei.

Cea de-a doua întrebare, în strânsă legătură cu prima, se referă la cât de individualistă ar trebui să considerăm noi că este gândirea liberă. Aici Newman pare că alunecă într-o falsă dihotomie. El scrie ca și cum alegerea exhaustivă s-ar face între "judecata privată", pe de o parte, și "existența unei autorități pe Pământ competentă să interfereze cu libertatea indivizilor de a raționa și judeca pentru ei înșiși" pe de altă parte. În orice caz, liberalii sunt la fel de expuși să facă aceeași greșeală. Ei trebuie să apere teza de bază că gândirea liberă implică exercitarea de către *indivizi* - o acceptare liberă a ceea ce indivizii consideră a fi credibil, fără dictatul dogmatic al unei autorități. Dar acest lucru n-ar trebui să-i împiedice să recunoască că și faptul gândirea liberă este în mod esențial colectivă și dialogală. A judeca și a raționa *pentru* tine însuși nu implică și că tu raționezi și judeci în întregime *de unul singur*. A te convinge pe tine însuși este un moment esențial al gândirii libere, dar a discuta liber cu alte persoane raționale și capabile să judece este un al doilea astfel de moment. În interiorul acestui proces colectiv trebuie să existe libera recunoaștere a autorității intelectuale în discuțiile specializate, după cum îi plăcea lui Mill să sublinieze. Dar concepția lui despre autoritatea intelectuală este aceea că într-o societate sănătoasă aceasta se câștigă prin recunoașterea liberă, iar nu "că ar fi capabilă să intervină în libertatea indivizilor de a raționa și judeca pentru ei înșiși". Părerea mea este că echilibrul implicat în concepția lui Mill asupra libertății și autorității în cunoaștere - o cercetare detaliată pe care el a realizat-o de-a lungul mai multor decenii - este unul din punctele tari ale lui Mill ca filosof liberal. Acest echilibru stă la baza a ceea ce are de spus despre democrație, elite și libertatea de discuție.

În treacăt fie spus, Mill a dovedit un real interes pentru grupul tractarienilor¹. Într-o scrisoare trimisă lui Gustave d'Eichtal în data de 27 decembrie 1839 el scrie că acestora "le repugnă dreptul la judecată personală" (XIII 416). Într-o scrisoare către Comte din 22 martie 1842 îi compară cu școala lui De Maistre, mai ales în ceea ce privește dorința lor de a edifica o filosofie istorică, și afirmă că aceștia apără principiul autorității împotriva celui al libertății nelimitate a conștiinței (XIII 507). Mai apoi, în ianuarie 1843, le ia apărarea în două lungi scrisori către *Morning Chronical* (XXIV 811-22). Simpatia pe care o arată în aceste două scrisori pentru gânditori pe care totuși îi descrie ca "fanatici conștiincioși" (XXIV 812) nu este de fapt atât de surprinzătoare, având în vedere că el însuși concepe atât gândirea etică, cât și pe cea științifică ca fiind procese istorice și de dezvoltare în mod inerent colective. Marea diferență este aceea că, deși Mill este de acord că gândirea este suma tuturor acestor lucruri, el consideră de asemenea și în mod crucial că aceasta este întotdeauna failibilă. Nu există nici o revelație indubitabilă, nici o doctrină religioasă infailibilă, nici măcar (în ciuda momentelor sale pozitivistice) vreun punct terminus final al certitudinii.

Acest failibilism, opus scepticismului, ne va conduce către epistemologia ce stă la baza concepției lui Mill cu privire la libertatea de discuție. Dar să ne întoarcem pentru moment la gândirea liberă. Există încă o altă întrebare crucială cu privire la modul în care noi o concepem. În mod sigur, aceasta *nu trebuie* să fie constrânsă de nici o sursă de pretinsă autoritate externă. Dar înseamnă acest lucru că ea trebuie să fie în mod radical lipsită de presupuziții? Este un principiu de bază al poziției lui Mill în epistemologie, acela că el consideră gândirea liberă ca fiind neconstrânsă, dar în mod necesar *nu* lipsită de presupuziții. Nu există nici un fel de constrângeri asupra gândirii libere, dar asta nu înseamnă că gândirea liberă poate să pornească de la nimic.

Totuși, ideea că gândirea liberă trebuie să fie lipsită de presupuziții are un grad înalt de plauzibilitate. Dacă gândirea liberă se bazează pe anumite asumptii, cum mai poate fi ea liberă? N-ar trebui ca ea să chestioneze acele asumptii? Aceasta a fost o concepție modernă extrem de influentă despre ceea ce înseamnă să gândești cu adevărat liber. Putem s-o numim "ideea carteziană". Descartes permite chestionarea tuturor opiniilor noastre de către un sceptic radical și apoi încearcă să găsească o respingere a poziției sceptice care se bazează nu pe aceste opinii, ci doar pe sine însăși, adică pe simplul

¹ Grup de teologi anglicani, majoritatea membri ai Universității Oxford, care încercau să argumenteze că Biserica Anglicană este o descendentă directă a bisericii apostolilor. (n.ed.)

fapt al gândirii. Această concepție a lipsei presupuzițiilor atrage imediat după sine impunerea unui cadru individualist și egocentric, de vreme ce acum *eu* pot să pornesc numai de la gândirea *mea*. Și am putea spune, fără să exagerăm, că acest proiect de a învinge scepticul cu propriile arme, fără nici o presupuziție -laolaltă cu eșecul său complet- este unul dintre principalele proiecte formatoare ale modernității. Ceea ce înseamnă că a influențat foarte mult soarta ulterioară a liberalismului.

O modalitate de a detalia mai mult acest punct ar fi aceea de a prezenta istoria filosofiei germane de la Kant la Nietzsche. Kant răspunde eșecului cartezian de a fundamenta o gândire liberă făcând o critică a înseși gândirii libere – *Critica rațiunii pure*. Adevărata gândire liberă, spune el, trebuie să investigheze condițiile proprii posibilității. Se pare însă că, în cele din urmă, aceste condiții ne duc tot către fundătura eului egocentric și transcendental: ca agent și gânditor liber, sinele nu este o parte din natură, ci într-un anumit sens el o “construiește”. Istoria continuă cu Hegel. A depăși distincția subiect - obiect, așa cum pretinde Hegel că face, este o modalitate radicală de a evita individualismul epistemologic. Totuși se menține o dificultate profundă și autentică a gândirii libere, chiar dacă se evită fundătura egocentrismului (sau cum spun unii, a judecății pur personale). Dificultatea constă în a vedea cum gândirea liberă poate fi *în același timp* capabilă de a stabili adevărul precum și sursă a propriei autorități, în felul în care o asumă liberalismul ca gândire liberă. Idealismul absolut al lui Hegel tratează și el această problemă, încercând să arate în ce fel gândirea liberă, *Geist*, generează tot ceea ce există: un fel de apoteoză a gândirii libere lipsită de presupuziții. Nietzsche observă eșecul tuturor acestor eroisme adânc înrădăcinate și pune diagnosticul unei crize a valorilor occidentale, și mai ales a valorii pe care occidentul o atribuie, datorită filiației sale creștine, adevărului obiectiv. Trebuie să renunțăm la adevăr și să recunoaștem că noi suntem cei care ne impunem valorile. Această idee nietzscheană, atât de eliberatoare și de contra-culturală la vremea ei, a continuat să influențeze modernismul târziu și, în cele din urmă, chiar să devină o dogmă culturală a vremurilor noastre. Ca urmare, epistemologia a început să-și facă simțită prezența în politică prin faptul că atitudinile sceptice și subiectiviste au devenit fundamentale pentru viziunea noastră etică și politică – chiar viziunea pe care Nietzsche a tratat-o cu atâta severitate – viziune pe care am putea-o numi “liberalism de tip *ersatz*”.

Mill aparține unei tradiții alternative a gândirii libere. Conform acestei tradiții, gândirea liberă nu începe prin a refuza să facă orice asumție ci, dimpotrivă, păstrează mintea deschisă și critică în legătură cu orice considerăm că am ști, fără excepție. Această tradiție, ca și cea carteziană, pornește din secolul al XVII-lea, avându-și rădăcinile în perspectiva pe care

Richard Popkin a numit-o "scepticism constructiv". Dar ar putea fi numită la fel de bine empirism failibilist sau naturalist. Mill este o figură importantă în dezvoltarea acestuia, în parte datorită contribuției pur filosofice pe care o aduce prin lucrarea *Sistemul logicii* (sau "sistemul epistemologiei", cum s-ar fi putut intitula mai bine), și în parte din cauză că vede importanța concepției sale epistemologice pentru gândirea liberă, atât în etică și politică, cât și în știință.

Permiteți-mi să subliniez două trăsături ale epistemologiei lui Mill la care deja m-am referit atunci când am opus-o epistemologiei lui Newman. Probabil că noi le asociem acum unor curente filosofice mai recente, cum ar fi pragmatismul, sau, în altă ordine de idei, cu unele concepții filosofiei "continentale" ale secolului al XX-lea, inclusiv tradiția critică marxistă. Este timpul să apreciem cât de dezvoltate sunt acestea în teoria lui Mill. Aceste două trăsături sunt, pe de-o parte, respingerea individualismului epistemologic în favoarea conștiinței caracterului social și istoric al gândirii umane, și, pe de altă parte, respingerea intuiției *a priori* în favoarea failibilismului radical.

Mill nu a fost impresionat de ceea ce el numea "perceptul bine intenționat dar impracticabil al lui Descartes" cu privire la "detașarea de supoziția că nimic nu a fost certificat deja" (VII 318-9). În acest fel nu ar rezulta decât nihilism, pentru că din nimic nu poate ieși decât nimic. Mill nu este de acord nici că o critică *a priori* ne poate arăta ca ființele umane ca ființe gânditoare ar avea o parte non-naturală noumenală. El consideră că gândirea însăși este un proces natural:

"Principiile Evidenței și Teoriile Metodei nu trebuie construite *a priori*. Legile facultății noastre raționale, ca și acelea ale oricărei alte capacități naturale, sunt învățate numai văzând utilizarea lor de către agent ... nu vom ști niciodată prin ce proces adevărul trebuie certificat, dacă nu am fi certificat în prealabil mai multe adevăruri..." (VIII 833)

Acestea sunt citate din *Un sistem al logicii*. Puteți să le comparați cu remarcile familiare de introducerea la *Utilitarismul*. "Întrebările vizând scopurile ultime" va spune el acolo, nu sunt "susceptibile de demonstrație directă" sau, într-o altă formulare, "de ceea ce se înțelege în mod obișnuit prin demonstrație". Totuși nu putem spune că o asemenea întrebare ultimă "se bazează numai pe impuls orb sau alegere arbitrară." Ea rămâne "în limitele cunoașterii facultății raționale, iar acea facultate nu o tratează doar prin apel la intuiție. Ar putea fi prezentate considerații capabile să determine intelectul să-și dea sau nu consimțământul..." (U I 6, X 207- 8). Formularea este aici puțin diferită de cea din *Sistemul logicii*: scopurile finale se consideră

a fi situate "în limitele cunoașterii", mai degrabă decât să fie "legi ale" facultății noastre raționale. Și Mill adaugă că facultatea rațională nu le tratează *numai* în prin apel la intuiție. Dar cuvântul *numai* este, cred, o simplă repliere tactică: epistemologia lui Mill respinge întru totul ideea de intuiție. Felul în care gândirea liberă stabilește adevăruri despre ceea ce ar trebui să credem, despre ceea ce este bine, despre cum ar trebui să acționăm - adevăruri care sunt normative pentru gândirea, simțirea și acțiunile noastre - se realizează printr-o cercetare atentă a felului în care noi raționăm și prin analiza reflectivă a acelor principii care se dovedesc a fi tratate de noi ca bază normativă în această practică a raționării: "văzând utilizarea lor de către agent". Aceasta este ceea ce Mill numește "dovadă" pentru propozițiile normative de bază, în știință sau în etică: dovada constă în ceea ce ia naștere dintr-o atentă examinare critică a felului în care noi gândim de fapt, în teorie și practică.

A vedea agentul în acțiune înseamnă așadar a vedea dezvoltarea rațiunii de-a lungul istoriei. Felul în care Mill a tratat metoda științifică în *Sistemul logicii* a luat forma unei istorii naturale a "procesului inductiv". Ideea este de a arăta în ce fel metoda științifică este confirmată intern prin succesul său *de facto* în a stabili regularități care ar permite apoi apariția unor noi metode de investigare. "Nu avem la dispoziție un test căruia să-i supunem ulterior experiența în general; ci facem din experiență propriul ei test." (*Sistemul logicii*, VII 318/9). Aceasta este o epistemologie internalistă și holistă. Funcționează pornind de la experiența și convingerile noastre ca întreg. Este istorică și sociologică, prin faptul că încearcă să înțeleagă aceste convingeri în interiorul unui cadru sociologic și istoric. Pretinde o înțelegere imaginativă a altor oameni și a altor timpuri. Fixarea normelor fundamentale ale gândirii noastre necesită o investigare psihologică și istorică atentă a felului în care oamenii gândesc, precum și a felului în care ei cred că ar trebui să gândească - a tipului de atitudine normativă pe care îl adoptă în acțiunile și în reflecțiile lor. Gândirea liberă nu este gândirea provenită din re-punerea la îndoială a eului propriu ci este gândirea provenită din totalitatea colectivă a gândirii. În această epistemologie dialogică, failibilismul este inerent - încercăm continuu să reducem probabilitatea erorii, dar niciodată nu putem să garantăm că o eliminăm complet sau să individualizăm vreun element în materialul din care sunt formate credințele noastre ca incorigibil. Concepția lui Mill despre gândirea liberă încorporează ideea secolului 19 a naturii sociale și istorice a acesteia, dar rămâne ferm fixată în tradiția empirismului constructivist a lui Popkin și a iluminismului radical al lui Israel - dar nu lasă loc unor metafizici sociale dubioase de tip comtean sau hegelian.

Mill consideră că această epistemologie îi oferă o pârgie critică în argumentele politice. El este un epistemolog care, spre deosebire de mulți alți epistemologi puri, este interesat în același timp de politica epistemologiei. Iată, pentru a ilustra, bine cunoscutul pasaj din *Autobiografia* sa în care el însuși explică ce a dorit să realizeze prin abordarea radical empiristă a matematicii în *Sistemul logicii*:

“ideea potrivit căreia adevăruri din afara minții omenești pot fi cunoscute prin intuiție și conștiință, independent de observare și experiență, este, sunt convins, principalul sprijin intelectual al doctrinelor false și al instituțiilor rele din timpurile noastre. Cu ajutorul acestei teorii, oricăror credințe înrădăcinate și sentimente intense, ale căror origini nu ni le amintim, le este permis să se lipsească de obligația de a se justifica pe sine prin rațiune și să se ridice la rangul de garanție și justificare de sine auto-suficiente. Nu a existat niciodată un asemenea instrument gândit să consacre toate prejudecățile înrădăcinate. Iar principala forță a acestei false filosofii în morală, politică și religie constă în apelul pe care s-a obișnuit să-l facă la evidența matematicii și a celorlalte ramuri ale științei fizice. A o elimina din rândul acestora echivalează cu a o scoate din fortăreața sa...” (*Autobiography* I 233-5)

Unei asemenea viziuni pătimase un critic i-ar putea la fel de bine obiecta că existența intuiției a priori este un lucru, iar utilizarea ei abuzivă în morală și politică este altceva. Merită să luăm în seamă această replică la două niveluri, mai întâi la cel epistemologic și apoi la cel politic.

În primul rând, Mill consideră că nu poate exista o facultate non-naturală receptivă ca “intuiția”. El consideră că tezele normative fundamentale se bazează în mod adecvat pe dispozițiile noastre naturale – singura sarcină a epistemologiei fiind aceea de a le explicita pe acestea și de a le rafina prin cercetare critică. Dacă aceasta este viziunea sa, nu e deloc surprinzător că privește cu suspiciune teoriile politice și epistemologice ce postulează o misterioasă facultate receptivă care ne-ar putea da un tip special de certitudine, care nu este la disponibilă simplei experiențe omenești și discuției critice. Din punctul său de vedere, ideea că ar exista o asemenea sursă de cunoaștere, o sursă independentă de experiența, cercetarea și reflecția umană colectivă, este la fel de criticabilă precum încrederea lui Newman într-o “o autoritate externă a Lumii Divine”. Obiecția este aceeași în ambele cazuri: se referă la ideea că ar putea exista un “hotline” epistemic infailibil care să surclaseze simpla experiența și discuție umană. Desigur, nimic din toate acestea nu implică faptul că propriile puncte de pornire

favorite, să spunem pentru utilitarism sau inductivism în etică, pot fi susținute în modul în care el vrea să le susțină, anume prin apelul la dispozițiile naturale. Este perfect posibil să adoptăm cadrul său epistemologic și apoi să argumentăm în interiorul acestuia că cercetarea critică a dispozițiilor noastre conduce spre alte puncte de pornire cu implicații mai puțin radicale. Bineînțeles că el nu ar fi de acord.

Dar nu are nevoie gândirea liberă, oricât de auto-critică, auto-validantă și socială ar fi, de un cadru normativ a priori pentru a fi obiectivă? Iar acest lucru nu cere oare o considerare metafizică a cunoașterii a priori? Aceasta este într-adevăr o întrebare importantă pe care Mill nu a abordat-o niciodată frontal, așa cum va trebui abordată în cele din urmă. Voi reveni la ea, dar mai întâi vreau să întregesc imaginea trasând felul în care epistemologia lui Mill conturează viziunea sa despre discuția liberă.

Libertatea discuției ca o condiție a asigurării raționale

În timp ce **Principiul Libertății** este fundamentat pe legitimitatea individualității, cea mai profundă justificare a **Principiului Libertății Discuției** constă în importanța epistemologică acordată dialogului complet liber. Bineînțeles că lămurirea principiilor care susțin discuția liberă implică mai multe aspecte decât poate oferi un asemenea punct de vedere general, iar Mill nu a contribuit de fapt cu prea mult la lămurirea unor asemenea principii. În schimb are o contribuție semnificativă într-o altă privință. Dintotdeauna a existat o dispută în legătură cu motivul pentru care actele de limbaj ar trebui să aibă un anumit grad sau un anumit tip de protecție diferite de cele acordate acțiunii în general. Discuția lui Mill face din importanța socială a dialogului liber argumentul principal, mai degrabă decât din importanța libertății indivizilor în sfera lor privată.

Așa cum se știe foarte bine, argumentul său cuprinde trei părți focalizate astfel: prima pe posibilitatea ca opinia suprimată să fie adevărată, în al doilea rând pe argumentele care rămân în picioare chiar dacă acea posibilitate este eliminată și, în sfârșit, pe cazul tipic în care opiniile acceptate și cele neortodoxe împart adevărul între ele. Epistemologia dialogală a lui Mill este evidentă peste tot. Dar eu doresc în mod special să mă opresc asupra unui pasaj din prima parte. Aici el pornește de la un "argument comun":

"Opinia a cărei reprimare se încearcă prin autoritate este posibil să fie adevărată. Cei care doresc să o suprimă, îi neaga desigur veridicitatea; dar ei nu sunt infailibili... A refuza să ascuți o opinie, pe considerentul ca ai siguranța că este falsă, echivalează

cu a considera certitudinea *proprie* ca fiind același lucru cu certitudinea *absolută*. Condamnarea ei poate fi considerată a se baza pe acest argument comun, cu atât mai mult cu cât este comun." (LII3, XVIII 229)

Ultima frază este un bun exemplu al tipului de elocință populistă la care lui Mill îi plăcea să apeleze ocazional, uneori chiar în defavoarea lui. Pentru argumentul comun există o obiecție evidentă. *Orice* acțiune pe care cineva o întreprinde este bazată pe credințele acelei persoane. În funcție de ceea ce crede, o persoană acționează; dar de aici nu rezultă că se consideră infailibilă în credințele sale. A suprima o propoziție doar pentru că cineva o consideră falsă nu este altceva decât un caz special: cenzorul acționează pe baza părerii lui sincere că propoziția este falsă - nu se consideră prin aceasta ca fiind infailibil.

Totuși, cu această ocazie Mill trece la formularea acestei obiecții evidente și apoi a unui răspuns la ea. O formulează astfel:

"Dacă ar fi să nu acționăm niciodată pe baza opiniilor noastre, pe motivul că acele opinii ar putea fi greșite, ar însemna că nu ne-am mai ocupa nici de interesele, nici de datoriile noastre. O obiecție care se aplică tuturor comportamentelor nu poate fi o obiecție validă pentru un comportament anume, singular. Este datoria statului și a indivizilor să-și formeze cele mai adevărate opinii posibile; să le formeze cu grijă și niciodată să nu le impună asupra celorlalți decât dacă sunt foarte siguri ca ele sunt adevărate. Dar când chiar sunt siguri (cum ar spune unii gânditori) și nu acționează în conformitate, este de fapt lașitate nu conștiințiozitate din partea lor. Certitudine absolută nu există, dar există o *asigurare suficientă* scopurilor vieții omenești. Noi putem și chiar trebuie să asumăm că propriile opinii sunt adevărate pentru a ne ghida propriul comportament și nu asumăm altceva când interzicem oamenilor răi să pervertească societatea prin propagarea opiniilor pe care noi le considerăm false sau pernicioase." (LII5, XVIII 230-1).

După care oferă o replică interesantă:

"Răspunsul meu este că aici se asumă mult mai mult decât atât. Există o mare diferență între a prezuma o opinie ca adevărată fiindcă, în urma ocaziilor de a o contesta, ea nu a putut fi respinsă, și a o prezuma ca adevărată doar pentru a nu-i permite respingere. Deplina libertate de contrazicere și dezaprobare a opiniilor noastre reprezintă tocmai condiția care

justifică asumarea adevărului acestora în scopul acțiunii; și în nici o altă condiție o ființă cu facultăți omenești nu poate avea asigurarea rațională că are dreptate.” (LII6, XVIII 231)

Această replică își are originea directă în epistemologia lui Mill. Este cu siguranță adevărat că un cenzor, la fel ca orice altă persoană care întreprinde acțiuni, nu pretinde altceva decât “o asigurare suficientă scopurilor vieții omenești”. Dar failibilismul are o consecință importantă în ceea ce privește condițiile necesare pentru a avea această asigurare. Sunt încredințat că sunt sigur de adevărul opiniei mele numai dacă sunt încredințat să susțin că *nici o dovadă sau argument, disponibile și relevante, nu au fost ignorate*. Dacă ar fi existat o modalitate de a obține acces direct și infailibil la adevăr, atunci ar fi posibil să descalfic în mod justificat aparentele contraargumente sau dovezi fără să le cântăresc. Dar pentru Mill un asemenea acces nu este posibil nici unei “ființe cu facultăți umane”.

Acesta este punctul cheie. Probele și argumentele accesibile mie la un moment dat pot garanta orice nivel de asigurare rațională, oricât de înalt - dar această asigurare este întotdeauna compatibilă cu posibilitatea ca informația și reflecția pe care le am să se lărgească prin probe sau argumente ulterioare într-un stadiu în care nu mai sunt atât de încredințat. Încredințarea este relația care se realizează între o opinie și domeniul probelor și argumentelor. Dacă domeniul este extins, relația s-ar putea să nu reziste. Prin urmare, dacă noi blocăm intenționat noi probe sau argumente încredințarea noastră va fi șubredă:

“Credințele pentru care avem cele mai puternice încredințări, nu au vreo altă garanție care să le susțină, decât invitația adresată tuturor da a le dovedi nefondate. Dacă provocarea nu este acceptată sau, este acceptată dar încercările eșuează, suntem totuși departe de certitudine; dar am făcut tot ceea ce stadiul actual al rațiunii umane admite; nu am neglijat nimic din ceea ce ar fi putut să dea adevărului o șansă de a se dezvălui: dacă listele sunt menținute deschise, putem avea speranța că, dacă ar exista un adevăr mai bun, el va fi găsit atunci când mintea umană va fi capabilă să-l primească; iar între timp ne putem baza pe faptul că am avut o asemenea abordare față de adevăr pe cât este posibilă în vremurile pe care le trăim. Aceasta este cantitatea de certitudine care poate fi obținută de o ființă

supusă eșecului și aceasta singura posibilitate de a o obține.”
(LII8, XVIII 232)²

Acum, sigur că acesta nu este singurul argument al lui Mill cu privire la libertatea discuției. C.L. Ten a distins în mod util între ceea ce el numește

² “În materie de dovezi, ca în tot ceea ce ține de om, nici nu pretindem, nici nu putem obține absolutul. Trebuie să păstrăm chiar și pentru cele mai puternice credințe o deschidere în mințile noastre pentru receptarea unor fapte care să le contrazică; și numai după ce ne-am luat această precauție am câștigat dreptul de a acționa conform credințelor noastre cu încredere completă atunci când nu apar asemenea contradicții.” [VII 574] A se compara cu: “Cum se explică atunci că există o preponderență în cadrul umanității în ceea ce privește opiniile și comportamentul raționale? Dacă există într-adevăr o asemenea preponderență - care trebuie să existe, mai puțin în cazul în care relațiile umane se dovedesc a fi, și au fost întotdeauna, într-un stadiu aproape disperat – aceasta se datorează unei calități a minții umane, sursa oricărui lucru respectabil în om, fie ca ființă intelectuală sau ca ființă morală, și anume că erorile sale sunt corigibile. Omul este capabil să-și rectifice greșelile prin discuție și experiență. Dar nu doar prin experiență. Trebuie să existe și discuția care să arate în ce fel să interpretezi experiența. Opiniile și practicile greșite produc gradual fapte și argumente: dar faptele și argumentele pentru a produce un efect asupra minții trebuie aduse înaintea ei. Foarte puține fapte își spun singure, de la sine povestea fără să existe comentarii care să le aducă la vedere înțelesul. Prin urmare, întreaga putere și valoare a judecății umane, depinzând de o singură proprietate, anume că poate fi îndreptată atunci când e greșită, poate fi de baza atunci când mijloacele de corectare sunt permanent păstrate la îndemână. În cazul în care judecata unei persoane este întotdeauna demnă de încredere, cum se explică acest lucru? Se datorează faptului că și-a ținut întotdeauna mintea deschisă criticilor privitoare la opiniile și comportamentul său. Și pentru că a obișnuit să asculte tot ceea ce s-ar fi spus împotriva lui, și să profite aplicând ceea ce era corect atât asupra propriei persoane cât și asupra celorlalți semnalând eroarea în ceea ce era eronat. Și pentru că și-a dat seama că singura modalitate ca o ființă umană să ajungă să cunoască în întregime un subiect este aceea de a asculta ceea ce spun ceilalți oameni cu opinii cât mai variate și să studieze toate unghiurile din care poate fi privit fiecare model de gândire. Nici un înțelept nu-și datorează înțelepciunea altei modalități decât aceasta, și nici nu stă în natura intelectului uman să devină înțelept în vreo altă manieră. Obiceiul constant de a-ți corecta și completa propriile opinii comparându-le cu cele ale celorlalți, chiar dacă produce îndoială și ezitare în acțiune, este singurul fundament pe care te poți baza pentru a acorda încredere justificată judecății tale: căci atunci când ești conștient de tot ceea ce se poate spune împotriva ta, cel puțin la modul evident, poți lua poziție împotriva tuturor oponentilor știind că ai căutat obiecții și dificultăți, în loc să le eviți, și ai acceptat să analizezi toate fațetele subiectului – atunci ai dreptul să consideri propria judecată mai bună decât a oricărei persoane sau grup care nu a trecut printr-un proces similar.” *Liberty*, cap. 2

“Argumentul Asumpției Infailibilității” și “Argumentul Evitării Erorii”. (Ten p. 125). Argumentul pe care tocmai l-am expus este primul. Dar, deși failibilismul exclude certitudinea “absolută”, este totuși compatibil în principiu cu orice grad de siguranță practică pentru credințele noastre existente. Prin urmare, dacă anumite credințe au fost testate în mod repetat împotriva aparențelor contra-dovezi, și în mod repetat au rămas în picioare, atunci probabilitatea ca ele să rămână în picioare și la viitoare teste este mai mare și urgența practică de a examina aparențele contra-dovezi se diminuează. Pe de altă parte, având în vedere că se poate distinge o istorie a gândirii în care credințele păstrate cu încredere sunt dislocate și corectate în mod repetat de către noi dovezi și discuții mai aprofundate, importanța practică a reexaminării lor crește oricând apare o provocare aparentă. Acesta este “Argumentul Evitării Erorii”.

Am ales să mă axez pe argumentul Asumpției Infailibilității din cauza legăturilor pe care acesta le are cu epistemologia generală a lui Mill: felul în care el tratează dialogul liber ca o condiție a raționalității colective. Societatea nu poate avea o asigurare rațională cu privire la credințele sale dacă informația și argumentația nu circulă libere. Această idee stabilește un fundament filosofic pentru libertatea discuției, în teza pur epistemologică că gândirea încredințată în mod rațional trebuie să fie liberă. Dar Mill are dreptate să se bazeze în principal, așa cum face, pe argumentul evitării erorii. Este evident adevărat că experiența a arătat că multe credințe înrădăcinate sau dovedite în mod catastrofal greșite; oricare ar fi fost costul reevaluării credințelor îndeobște acceptate, costul suprimării sau ignorării discuției ulterioare este de asemenea mare. Bineînțeles că aduce mai apoi și alte argumente, care trimit mai mult spre ideile sale liberale despre cum ar trebui să fie o ființă umană evoluată - o ființă rațională ale cărei convingeri nu sunt “dogmă moartă” ci “adevăr viu”. (LII21, XVII 243). Scos din contextul său rațional, crede el, înțelesul “este pierdut și privat de efectele sale vitale asupra caracterului și comportamentului” (LII43, XVIII 258); iar “cuvintele care exprimă acest înțeles încetează să mai sugereze idei, sau sugerează doar o mică parte a celor pe care erau inițial menite să le comunice” (LII34, XVIII 247).

Dar a garantat Mill obiectivitatea gândirii libere?

În sfârșit, haideți să ne întoarcem la întrebarea dacă epistemologia lui Mill garantează cu adevărat obiectivitatea gândirii libere. Gândirea liberă poate încuraja raționalitatea în sensul negativ al libertății față de prejudecăți și unilateralitate – dar cum reușește să obțină raționalitatea pozitivă, în sensul unei garanții obiective? Problema fundamentală în legătură cu

gândirea liberă, am observat mai devreme, este de a vedea cum poate fi deopotrivă cea care se garantează pe sine și, în același timp, capabilă să găsească adevărul.

Să ne întoarcem la Nietzsche. El consideră că, dacă gândirea liberă nu poate furniza autoritate normativă, nici apologetica fideistică nu poate, și nici apelul la o lume a Ideilor platonice; și observă eșecul idealismului german în a rezolva problema rezultată. El trage concluzia că gândirea liberă (pe care o vede ca pe un lucru istoric în sine, un produs al valorizării creștine a adevărului și conștiinței) este ultima etapă spre nihilism. El este primul, crede, care a văzut încotro se îndreaptă cultura europeană și că noile valori care trebuie create ca reacție la această tendință, nu prin pretenția obiectivității sau prin apelul la un "dincolo" religios sau metafizic, ci prin afirmarea voinței. Cu alte cuvinte, negarea obiectivității devine în mâinile lui Nietzsche o chestiune existențială fundamentală. Iar această viziune a căpătat, cu defazările cu care cultura câteodată urmează filosofia, o influență imensă.

Dacă unii sunt derutați din cauza aceasta, în mod surprinzător Mill pur și simplu nu vede o problemă de obiectivitate. El este ferm înrădăcinat în tradiția empirismului constructiv, care consideră gândirea liberă ca fiind mai degrabă lipsită de constrângeri decât de prejudecăți. În loc să se lupte eroic cu scepticismul, el subliniază cu grijă failibilismul, asumând că metodele de gândire din interior – reflecția critică asupra convingerilor moștenite, discuția liberă, apelul la dispoziții reflective - sunt la îndemână și satisfăcătoare. Ca să folosească o bine cunoscută metaforă, vede gândirea liberă ca pe o navă într-un ocean deschis. Orice parte poate avea nevoie de reparații, dar va trebui întotdeauna să ne bazăm pe alte părți pentru a putea face reparația. Prin urmare nu există o criză provocată de scepticism, dar este o sarcină importantă aceea de a îmbunătăți și rafina metodele noastre în știință și etică.

Să presupunem că suntem de acord cu credința lui Mill cum că gândirea liberă furnizează obiectivitate. Atunci ne-am putea întreba de ce acel tip de încredere colapsează atât de spectaculos în secolul 20, cel puțin în politică și în literatură.

Colapsul se manifestă printr-o serie de simptome. Existențialismul este unul dintre ele: este încercarea de a extrage o super valoare, o imagine despre sine care te inspiră, chiar din aserțiunea nihilismului valoric. În versiunea lui Nietzsche, este visul cel mai grandios de a descoperi o nouă etică aristocrată ulterioară creștinismului. Deși mai estompată, este mult mai răspândită ca și simptom asertarea concepției pur instrumentale ("mijloc-scop") a rațiunii, cu încercări mai mult sau mai puțin evidente de a baza principiile etice și politice pe aceasta. Nihilismul are o variantă exuberantă, romantică și o alta

filistină greoaie sau agresivă; în ambele ipostaze, el este ireconciliabil cu conținutul umanist al liberalismului clasic.

Prin urmare, care este cauza? Oricât ar fi de importantă filosofia, ar fi prostesc să credem că singurele cauze sunt greșelile din filosofie. Fără îndoială, există multe răspunsuri. Printre aceste, declinul credinței religioase, presiunea asupra domeniului normativ exercitată de către dominația științei și a modelelor științifice ulterioare ale obiectivității (de care nu se face vinovată știința, bineînțeles). Și mai departe, nu ar putea fi o parte din răspuns faptul că chestionarea obiectivității în sine este un efect al democrației? Obiectivitatea, în special în etică și în artă, este resimțită ca elitism. Iar un răspuns tipic la elitism în legătură cu asemenea valori este sentimentul de umilință și aserțiunea nervoasă a valorii egale. Nietzsche, deși ar fi detestat felul în care a degenerat aceasta, ar fi recunoscut că propria viziune, popularizată, a devenit o formă caracteristică a auto-amăgirii democratice și un refugiu pentru mediocritatea populară.

Orice am crede despre asemenea speculații, rămâne întrebarea pur filosofică despre cum ar trebui susținută obiectivitatea gândirii libere. Mill nu a încercat niciodată să-și justifice abordarea împotriva tradiției eroice a lipsei presupuzițiilor. Este aceasta o evitare înțeleaptă a unei întrebări inevitabil lipsite de sens sau este o eschivare inacceptabilă de la o întrebare fundamentală? A spune că gândirea din interior este metoda pe care noi în fapt o folosim în cea mai înaltă filosofare, și singura metodă pe care o putem folosi, totuși nu răspunde interogației kantiene care întrebă ce *drept* avem noi de a o folosi. Repetându-ne, cum poate gândirea liberă să fie în același timp cea care își instituie propria autoritate și găsește adevărul? Replica lui Mill ar fi aceea că gândirea liberă are singura susținere pe care o poate avea: succesul de care se bucură în practică, după cum demonstrează istoria. Din cum a funcționat până în prezent, nu a condus la dezastru, ci la sporirea cunoașterii și la instituirea unei perspective umaniste și liberale.

Dar datorită influenței culturale pe care a dobândit-o căderea în scepticism a celeilalte tradiții, cea a lipsei presupuzițiilor, a devenit o problemă foarte importantă nu numai pentru epistemologia pură, ci și pentru estetică, etică și politică, dacă încrederea lui Mill în procesul dialogului failibil este legitimă sau nu. A fost contrazis de o alianță ciudată de apologeți religioși și nihiliști "post-moderni". Dar nu trebuie și ei confrunțați în mod direct? Nu ar fi puțin nedrept să-i ignorăm și să trecem pur și simplu mai departe? Vai - această întrebare poate fi pusă scurt dar trebuie discutată la modul subtil numai cu multă răbdare. După părerea mea, această problemă nu poate fi evitată. Aceia dintre noi care îl urmează pe Mill în concepția asupra gândirii libere au nevoie de o evaluare meta-normativă în

legătură cu felul în care gândirea liberă atinge obiectivitatea fără ajutorul revelației sau a metafizicii intuiționiste - o apărare a gândirii libere din interiorul gândirii libere cum s-ar spune. Acesta nu este un tip de abordare care să i se potrivească lui Mill. El este răbdător în înțelegerea perspectivelor personale ale celorlalți și viguros și impresionant în a-și institui viziunea asupra normelor individuale ale rațiunii teoretice și practice. Dar nu are răbdare cu siguranță pentru meta-discuțiile evazive: ele aproape că nu apar în scrierile sale filosofice. Prin urmare, în această privință trebuie să trecem dincolo de Mill dacă vrem să-l susținem – și, făcând astfel, să susținem adevărata concepție liberală cu privire la gândirea liberă.

Traducător: Raluca Tirin. Corectura științifică: Emanuel Socaciu.